

МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

В дослідженні акцентується увага на особливостях політичної модернізації в країнах Центрально-Східної Європи. На основі аналізу таких явищ та процесів, як політичний режим, ринкова економіка, політична еліта та права людини, участь в європейській інтеграції, виокремлено моделі політичної модернізації: ліберально-демократична, авторитарна та гібридна.

Ключові слова: політика, ринкова економіка, політична еліта, політична модернізація, Центрально-Східна Європа.

Оскільки наприкінці ХХ століття відбувся розпад соціалістичної системи, держави даного регіону опинилися перед дилемою подальшого руху і розвитку. Зважаючи на їх геополітичне положення та наявність поблизу двох потужних центрів впливу – Європейського Союзу та Російської Федерації, ними були обрані різні шляхи розвитку: одними – демократичні перетворення в рамках євроінтеграційних процесів, іншими – спроба збереження міцних традиційних зв'язків з Москвою, треті – демонструють невизначеність в даному плані.

Відповідно, модернізаційні процеси в них протікають по-різному, тому метою наукової роботи є дослідження різноманітних факторів політичної модернізації в залежності від обраного вектору розвитку і особливості та труднощі, які виникають у зв'язку з цим.

Проблема теорії політичної модернізації розкрита в працях таких зарубіжних вчених, як Г.Алмонда, Д.Пауелла, С.Ейзенштадта, Л.Пая, Дж.Лапаломбари, Д.А.Растоу, Т.Каротерза, Дж.Коулмена, П.Штомпки, Л.Даймонда; особливості політичної модернізації в постсоціалістичних країнах досліджували такі зарубіжні фахівці, як Л.Шин, С.Хантінгтон, С.Кроуфорд, А.Лейпхарт, Г.О'Доннел, М.Макфол, Б.Геддес, Ф.Шміттер, Террі, А.Пшеворський, Р.Дарендорф, А.Мельвиль, Ю.Стукал; вітчизняні – Н.Степанова, О.Романюк, І.Коліушко, О.Сушко, В.Горбач, В.Горбатенко, Ф.Рудич та інші, які зокрема звертають увагу і на проблеми української модернізації.

Проблемним полем сучасних транзитологічних досліджень стало вивчення різних траєкторій розвитку поставторитарних суспільств. Йдеться про широкий спектр результатів політичних трансформацій – від консолідації ліберальних демократій до появи “гібридних” суспільств і до цілком сформованих різновидів нового авторитаризму. Аналітики вважають, що в багатьох суспільствах пострадянського простору формальні демократичні інститути часто й ефективно використовуються як фасад для реалізації недемократичних “правил гри” і неінституційованих владних відносин. Тіньові практики стали поширеним явищем. Лише останнім часом їх почали аналізувати за структурним, інституціональним, соціокультурним та іншими підходами [6, с.65].

З 1991 року авторитетна організація Freedom House здійснює спеціальну моніторингову програму “Nation in Transit” у 27 посткомуністичних країнах. Моніторинг здійснюється за позиціями: виборчий процес, громадянське суспільство, урядування, незалежність ЗМІ, межі та незалежність судової влади, корупція (моніториться з 1999 року). Кожна позиція оцінюється за семибальною шкалою за критеріями політичного курсу і політичної практики. Середнє число від рейтингів усіх позицій визначає місце країни на шкалі демократії. До вільних (і відповідно ліберальних демократій) з країн Центрально-Східної Європи було віднесено такі, як Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, Хорватія, Сербія, Чорногорія, Болгарія, Румунія (1–2,5); до частково вільних (електоральних демократій) – Албанія, Македонія,

Боснія і Герцеговина, Молдова, Україна (3–5,5); не вільних (автократій) – Білорусь (5,5– 6). Інша моніторингова програма “Nation in Transit” визначає тип політичного режиму. Для цього була запропонована шкала демократії, де 1–2 бали означає консолідовану демократію, 3 – напівконсолідовану, 4 – перехідне урядування або гібридний режим, 5 – напівконсолідований авторитарний режим, 6–7 – консолідований авторитарний режим. До консолідованих демократій було віднесено Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Литву, Латвію, Естонію, Словенію; напівконсолідованих – Хорватію, Сербію, Чорногорію, Болгарію, Румунію; гібридних режимів – Албанію, Македонію, Боснію і Герцеговину, Україну; напівконсолідованим авторитарним режимом визначено Молдову, а консолідованим – Білорусь [11, с.95–99].

Як бачимо, країни ЦСЄ демонструють різний характер і темпи розвитку, а інколи й протилежний напрям руху. Це, в свою чергу впливає на особливості політичної модернізації в країнах регіону. Умовно тут можна виділити три моделі політичної модернізації – ліберально-демократичну, авторитарну та гібридну, до якої належать країни, що демонструють невизначеність.

До першої моделі можна віднести Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Литву, Латвію, Естонію, Словенію, в меншій мірі Болгарію, Румунію, Хорватію, Сербію, Чорногорію. Для них характерна успішна модернізація в економічній, політичній, соціальній сферах, що нерозривно пов’язана з їх демократизацією та лібералізацією. На думку А.Мельвіля і Д.Стукала, факторами ефективності модернізації в рамках демократизації є: відносно високий рівень економічного розвитку; формування політичної культури “громадянського” типу (за Алмондом і Вербою); відсутність в суспільствах гострих розколів (соціальних, релігійних, етнічних, територіальних та ін.); економічний розвиток, що не ґрунтувався би на ресурсній моделі; якість демократичних інститутів; релігійні традиції протестантизму та католицизму як сприятливі для демократії (за Вебером); невисокий рівень майнової нерівності; сприятливий міжнародний вплив [7, с.166–168].

Важливим фактором, що впливає та ефективність модернізації є характер політичної еліти, на яку покладена власне лєвова частка здійснення перетворень. Так, вчені Дж.Калберг, Дж Гіглі, Я.Пакульський однозначно стверджують, що “динаміку і траєкторію політичних змін в посткомуністичних країнах можна практично повністю описати як функцію від структури і поведінки еліти” [5, с.15]. В цілому прийнято вважати, що еліти виражають або власні інтереси, або інтереси національних і етнічних груп, що і формує їх політичну поведінку. Еліти приходять на зміну класам як сила, що рухає трансформаційні процеси.

Історичний досвід свідчить, що суспільство успішно використовує явище політичного лідерства за умови, коли вона приймає модернізаційну стратегію розвитку. Складність полягає в тому, що ця стратегія, як елемент політичної і загальнокультурної ментальності, має спочатку бути донесена (точніше – імпортована) у нормативно-ціннісне середовище впливових суспільних груп. За таких умов суттєво зростає їх чутливість до подальших перетворень, відбувається поширення стратегії модернізації на позаелітні та неелітні групи. Провідна роль тут належить національній еліті [13, с.28].

Далі настала черга діяти економічним реформаторам, адже як зазначає Пшеворський економічні перетворення є необхідною умовою перетворень політичних [14, с. 216–219]. На рубежі 1980–1990-х рр. у цих країнах були прийняті національні плани та програми ринкової трансформації, які визначали основні напрями, шляхи, методи й етапи перетворень, наприклад: “Програма Анте Маркевича” у СФРЮ (1989 р.); “План Бальцеровича” у Польщі (1989 р.); “План Клауса” у Чехословаччині (1990 р.); “План Купи” в Угорщині (1990 р.); “Короткий виклад стратегії, переходу до ринкової економіки” в Румунії (1990 р.), тощо. При цьому можна виділити дві основні моделі економічної

модернізації на постсоціалістичному просторі. Перша з них здобула назву “ліберальної, або шокової терапії”, яка була реалізована Л. Бальцеревичем у Польщі. Другою моделлю реформування економік Європи була “градуалістська стратегія”, що пройшла досить успішну апробацію в Угорщині. Основною відмінністю градуалізму від “шокової терапії” була етапність у здійсненні ринкових реформ та забезпечення мінімальних соціальних стандартів [9, с.182].

Вагомим зовнішнім чинником, що безумовно сприяв модернізації в цих країнах став вплив ЄС. Євроінтеграційний напрям, як один з ключових (а в деяких випадках і ключовий) був визначений в зовнішньополітичних доктринах практично всіх країн ЦСЄ, однак не всі досягли в подібних прагненнях бажаних успіхів. Європеїзація вплинула, доповнила і, до певної міри, змінила всі виміри посткомуністичного переходу неоднорідно. По-перше, вона, з одного боку продовжила демократичну консолідацію в нестабільних демократіях регіону, з іншого ускладнила демократичний і парламентський процес у країнах-кандидатах шляхом нав'язування великої кількості законопроектів.

По-друге, інтеграція країн ЦСЄ на внутрішній ринок ЄС допомогла просунути ідеї капіталістичної ринкової економіки, доповнила ринки інституціями “регуляторної держави”. Як наслідок, ринки країн ЦСЄ стали регульованішими і їх адміністрування стало більше керуватися регуляторною політикою (такі сфери, як охорона довкілля та захист прав споживачів, регіональна політика і політика конкурентності); це все супроводжувалося створенням і діяльністю більшої кількості регуляторних інститутів.

По-третє, інтеграція в ЄС (разом із інтеграцією до НАТО) змінила спектр російського попиту на товари. Втім, вступ до ЄС виявився надзвичайно асиметричним процесом і включав відчутні втрати для автономії політичного ладу Центральної та Східної Європи. Аналогічно нові або відновлені національні держави, які з'явилися на руїнах багатонаціональних комуністичних країн, зараз перебувають на шляху інтеграції до іншого багатонаціонального і багаторівневого державного ладу [3, с.264–265].

Польща, Словенія, Естонія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Чехія продемонстрували варіант моделі прямого переходу: суть її полягає в тому, що після повалення тоталітарного режиму в країні встановлюється режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і переростає у ліберальну (структурну) демократію. До чинників, які зумовили такий перебіг подій, слід віднести наступні:

– в усіх цих країнах тоталітарні режими мали інсталюване походження і були сформовані у роки Другої світової війни. Антирежимні заворушення 1956, 1968, 1979–1981 років у Польщі, антикомуністичне народне повстання 1956-го в Угорщині, “празька весна” 1968-го у Чехословаччині свідчать, що суспільна свідомість цих країн не сприймала комуністичні режими як власні;

– усі ці країни належать до західнохристиянської (католицькопротестантської) цивілізації, на ґрунті якої народилися ідеї гуманізму, лібералізму і представницької демократії;

– тоталітарні режими у цих країнах функціонували від 1941 до 1951 року, внаслідок чого формування свідомості старшої генерації населення відбулося в дототалітарний період. Наявність у активному житті цієї генерації спричинило те, що в цих країнах не відбулося культурного розриву з дототалітарним минулим [11, с.103–104].

Розвиток, близький до цієї моделі, нині демонструють Болгарія, Румунія і Хорватія. Одне з пояснень повільних темпів демократизації Болгарії і Румунії полягає у тім, що обидві вони мають інший цивілізаційний контекст – належать до східнохристиянської цивілізації, якій приманна сакралізація державної влади [11, с.105].

Демократичні тенденції, які до кінця десятиліття виявилися настільки сильні в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, на югославському просторі проявилися в основ-

ному тільки в Словенії. Націоналізм же став домінуючим політичним перебігом і в Сербії, і в Хорватії. Однак носив він у кожній з цих республік принципово різне забарвлення. В чому ж полягає модернізаційний потенціал демократії? Передусім, демократія створює сприятливі умови для артикуляції і узгодження інтересів та потреб різних соціальних груп суспільства. По-друге, демократична політична система має великий потенціал успішної адаптації до суспільних змін і новацій. Цьому сприяють такі принципи, як плюралізм, демократична співучасть, опозиція, періодична виборність влади. Плюралізм забезпечує багатоманітність соціальних альтернатив, що розширює діапазон політичного вибору і вірогідність визначення оптимального варіанту розвитку. Періодична виборність влади забезпечує своєчасне виправлення помилок, гнучке коригування політичного курсу. Демократія забезпечує досить ефективну легітимацію політичної влади в сучасних умовах розвитку суспільств [10, с.103].

Авторитарна модель політичної модернізації безумовно представлена в регіоні Центрально-Східної Європи такою країною як Білорусь. Її можна охарактеризувати як модель “зворотнього розвитку”, суть якої полягає в тому, що внаслідок певних обставин суспільство повертається до попереднього (тоталітарного) стану. В цьому випадку процес трансформації переривається і суспільство не досягає нової якості [11, с.106]. Ставлення до білоруської моделі різне: одні вважають, що обраний нею тип розвитку сприяє ефективній економічній модернізації; інші акцентують увагу на тому, що в країні практично відсутні умови для політичної модернізації.

Впродовж 1994–1996 рр. в країні формується авторитарний режим, який виконавчий директор фонду “Відкрите суспільство” В. Чернов визначає як режим особистої влади О. Лукашенка – модернізований варіант бонапартизму з наступними рисами:

- тотальний контроль над державною машиною;
- спирання на силові структури, представники якої (КДБ) названі президентом ядром білоруського суспільства та основою сильної президентської влади;
- активне використання люмпенізованих (декласованих і деморалізованих) верств у ролі політичної сили (референдуми, мітинги, зібрання, пікети);
- штучне збереження одержавленого робітничого класу, вилученого зі сфери дії ринкової конкуренції шляхом блокування приватизації;
- прагнення утримати владу, граючи на соціальних протиріччях та створюючи штучним шляхом конфронтації між різними соціальними групами;
- використання популізму та демагогії як основного засобу досягнення владних цілей;
- зовнішньополітичний авантюризм як компенсація провалів у внутрішній політиці [1, с.293–294].

Для авторитарної моделі характерна підвищена роль політичного фактора, що обумовлюється недостатністю внутрішніх, органічних умов для модернізації. Саме тому держава та модернізаторська еліта мають певний час виступати ініціаторами й організаторами політичного процесу. Тобто, започатковується так званий “авторитаризм розвитку”, який в подальшому, з формуванням об’єктивних засад модернізаційного процесу, еволюціонує до демократичної моделі. Характер і спрямування авторитарного режиму залежатимуть, передусім, від якісних характеристик держави та еліти. Якщо більшість політичної і владної еліти зацікавлена в модернізаційних реформах і має достатню компетентність для їх проведення, то авторитарне правління може створити реальне підґрунтя для позитивних суспільно-політичних змін, сприяти концентрації суспільних ресурсів та оперативності управління. Коли ж авторитарний режим встановлюється правлячою верствою, об’єктивно не зацікавленою в реальній модернізації, то модернізаційні гасла будуть використовуватися як камуфляж зовсім інших цілей. Це спричиняє поглиблення прірви між гаслами і реальністю, дестабілізацію

суспільного життя, внаслідок чого відбудеться посилення репресивно-карального управління і авторитарного впливу [10, с.107–108].

На думку Томаса Каротерза, з приблизно 100 існуючих сьогодні перехідних країн тільки 20 дійсно рухаються до ліберальної представницької демократії, інші ж держави він включає в так звану “сіру зону”. Маючи ряд атрибутів демократичного режиму, вони страждають від серйозного дефіциту демократії, що виражається в слабкому представництві громадянських інтересів, низькому рівні політичної участі, ігноруванні закону офіційними особами, порушеннях свободи та чесності виборів.

Інший політолог Ларрі Даймонд, виділяє в класифікації перехідних країн крім електоральних демократій псевдодемократії, в яких під формальними демократичними інститутами маскують реальність авторитарного домінування та напівдемократії, для яких характерне застосування правлячими партіями патронажу, примусу, контролю над ЗМІ та використання інших методів з метою усунення від влади опозиції, персоналізм та погана інституалізація демократичного режиму [12, с.106–107].

Третю модель політичної модернізації можна представити такими країнами ЦСЄ, як Україна, Албанія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Молдова. Трансформаційний процес набував у них двофазової форми, у якій перша фаза є детоталітаризацією суспільного організму (на ній політичний режим перетворюється на авторитарний), а друга – його політичну демократизацією [11, с.109].

Суб’єктивні чинники пов’язані також із прагненням модернізаторської еліти наздогнати країни, які пішли вперед в якійсь одній, на її думку, “ключовій” області і небажанням проводити хворобливу модернізацію в інших, “менш важливих” галузях життя. Яка б мета не висувалася на чільне місце модернізаторською елітою, в разі односторонньої, некомплексної модернізації результати виявляються схожими. Замість лінійно-поступальної наздоганяючої модернізації в цьому випадку реалізується модернізація, яка приймає, за образним висловом бразильського історика Н.Вернека Содре, вид “руху квадратного колеса”.

Однією з причини проведення невпевненої модернізації в цих країнах є хибна, як вважає Б.Геддес, думка більшості про те, що передумання економічних перетворень перед політичними полегшить процес трансформації і в кінці таки приведе до становлення ліберальної демократії. Автор наводить лише два успішні приклади даного варіанту – Південну Корею і Тайвань [2, с.109]. Швидше навпаки, політична модернізація має передувати економічній, або рухатися з нею одночасно, про що свідчить ефект люстрацій, проведених в Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, прибалтійських республіках, в яких політичну модернізацію можна охарактеризувати як успішну.

Інститут демократичної правової держави в багатьох країнах ЦСЄ все ще знаходиться в процесі формування. В них тільки починають забезпечуватися верховенство закону, реалізацію прав і свобод людини, формування для державних структур режиму правового обмеження, відповідальність держави перед громадянином і т. і. В країнах Західних Балкан значні перешкоди для подальшої демократизації політичної сфери все ще створюють наслідки воєнних конфліктів, а також корупція, які укорінилися в державному апараті, судовій системі і поліції [8, с.206].

Досвід пострадянської трансформації (характерний зокрема для Молдови і України) показав, що, по-перше, багато в чому стихійний процес лібералізації викликав серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, соціальну напруженість, падіння життєвого рівня значної частини населення. Пряме перенесення на ґрунт пострадянських суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без врахування регіональної й національної специфіки призвело до спотворення трансформаційних процесів. По-друге, політична еліта більшості пострадянських держав здійснювала великомасштабну лібералізацію, не маючи чітко збалансованої програми (насамперед, за ре-

сурсами). По-третє, реформи в суспільствах, що трансформуються, не були підкріплені чітким уявленням про принципи державотворення: процес деінституціоналізації призвів до дискредитації й делегітимації (втрати підтримки в народі) старих державних інститутів, але не сприяв своєчасній легітимації й ефективності нових. Для політичних систем характерні були функціональна слабкість і структурна недовершеність їх інститутів [4, с.132].

Отож, до факторів, які впливають на політичну модернізацію слід найперше віднести характер політичної еліти, основним завданням якої в перехідний період і є здійснення перетворень. Через їх ефективну діяльність країнам, що обрали ліберально-демократичний шлях розвитку вдалося досягти успіхів у політичній модернізації. При цьому для цих країн була характерна наявність двох різнобічних типів лідера – лідера-мораліста, який повинен був об'єднати народ навколо спільних загальнонаціональних інтересів та економічного лідера, який здійснював фундаментальні економічні перетворення. Здійснення економічної модернізації є також важливим фактором, що впливатиме на протікання модернізації політичної. В країнах, що не визначилися щодо свого подальшого розвитку не зіграла необхідної ролі політична еліта через неконсолідованість, превалювання вузьких власних інтересів над загальнонаціональними, тощо. Важливим фактором стало ставлення до євроінтеграції (декларування подібних прагнень чи реальні кроки в даному плані), геополітичне положення, у випадку балканських республік фактором, що негативно вплинуло на процес модернізації, стали проблеми історичного минулого, зокрема постійність збройних конфліктів на їх території.

Якщо спробувати виокремити ефективні та неефективні моделі, то безумовно, найменш вдалою моделлю є гібридний режим, адже невизначеність в політичному розвитку аж ніяк не сприяє політичній модернізації. Неоднозначним є ставлення до авторитарної моделі. Сильна політична влада може чітко спрямовувати політичну систему в потрібне русло, сприяти ефективному проведенню необхідних політичних та економічних перетворень – історія знає багато прикладів успіху подібних режимів. З іншого боку, дана модель поки не зарекомендувала себе з позитивного боку власне в регіоні Центрально-Східної Європи. Тому найбільш ефективною поки виглядає ліберально-демократична модель, при якій утверджуються реальні демократичні цінності та ринкові перетворення.

1. Бурдяк В. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.
2. Геддес Б. Вызов к здравому смыслу / Б. Геддес / пер. из Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – № 4. – С. 104–118.
3. Європеїзація Центральної та Східної Європи / упоряд. Ф. Шіммельфеннінг, У. Зідельмаєр. – К. : Юніверс, 2010. – 288 с.
4. Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі : тенденції, протиріччя, перспективи / Г. Іскакова // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128–134.
5. Лейн Д. Элиты, классы и гражданское общество в период трансформации государственного социализма / Д. Лейн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 14–31.
6. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л. Лясота // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 65–79.
7. Мельвиль А. Условия демократии и пределы демократизации. Факторы режимных изменений в посткоммунистических странах : опыт сравнительного и многомерного статистического анализа / А. Мельвиль, Ю. Стукал // Политика. – 2008 – № 3. – С. 164–183.
8. Модернизация и политика в XXI веке / Отв. ред. Ю. С. Оганисян ; Ин-т социологии РАН. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 336 с.
9. Національні моделі економічних систем : навч. посіб. / [О. О. Беляєв (кер. кол. авт.)]. – К. : КНУ, 2010. – 319 с.
10. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / О.Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. – С. 102–110.